

مناسبات اخلاق و فقه
در گفت‌وگوی اندیشوران

به کوشش
محمد هدایتی



پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

www.ketab.ir



مناسبات فقه و اخلاق

در گفت و گوی اندیشوران

به کوشش محمد هدایتی

- ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- تهیه: مرکز اخلاق و تربیت
- سرپرست: آمار: محمد باقر انصاری
- چاپ: چاپخانه رساله رستان کتاب
- چاپ اول: پاییز ۱۳۹۱
- شمارگان: ۱۴۰۰
- قیمت: ۱۸۰۰۰ تومان
- عنوان: ۲۵۵؛ مسلسل: ۴۳۶

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: قم، خیابان شهید (صفائیة)، کوچه آمار، پلاک ۴۲

تلفن و دورنگار: ۳۷۸۲۲۸۳۳؛ ص.پ: ۳۷۱۸۵/۳۸۵۸، کدپست: ۳۷۱۵۵ ۱۶ ۳۹

مراکز بخش: ۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار ۳۷۸۲۲۸۳۴

۲. تهران، خیابان انقلاب، رویروی درب دانشگاه تهران، پاساژ فروغی

طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن: ۶۶۹۵۱۵۳۴

وب سایت: www.pub.isca.ac.ir؛ پست الکترونیک: nashr@isca.ac.ir

سرشناسه:	هدایتی؛ محمد، ۱۳۴۸ -
عنوان نام پدیدآور:	مناسبات فقه و اخلاق در گفت و گوی اندیشوران/ به کوشش محمد هدایتی؛
مشخصات نشر:	تهیه مرکز اخلاق و تربیت قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲
مشخصات ظاهری:	۳۲۸ ص: جدول
شابک:	۱۸۰۰۰۰ ریال: 978-600-195-134-3
وضعیت فهرست نویسی:	فبا
یادداشت:	کتابنامه: ص. [۳۱۷]-[۳۱۹]؛ همچنین به صورت زیرنویس
یادداشت:	نمایه
موضوع:	اخلاق اسلامی - مقاله ها و خطابه ها
موضوع:	اخلاق اسلامی - تمایز در اهداف، روش و قلمرو
موضوع:	فقه - مقاله ها و خطابه ها
موضوع:	فقه - تمایز در اهداف، روش و قلمرو
شناسه افزوده:	دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، مرکز اخلاق و تربیت

رده بندی کنگره: BP۲۲۷/۸-۴۰۸ ۱۳۹۲

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۶۱

۳۲۸۶۸۴۲



فهرست

سخنی با خواننده ۹

بخش اول: مقدمه ای تحلیلی بر مناسبات اخلاق و فقه

محور اول: تعریف اجمالی اخلاق و فقه ۱۹

محور دوم: انواع مقایسه و نسبت سنجی ۲۰

محور سوم: لزوم یا ترجیح هم‌گرایی یا وحدت ۲۳

محور چهارم: ترسیم تصویر اجمالی و تفصیلی از وضعیت علوم ۲۵

محور پنجم: راهکارهای کشف وحدت یا هم‌گرایی ۲۶

۱. سطح منابع اصلی دین ۲۷

الف) قرآن ۲۷

ب) حدیث ۲۹

ج) سیره ۳۰

د) عقل ۳۱

ه) نگاه مجموعی و کلان به سرشت دین ۳۲

۲. سطح فهم عالمان و فرآورده آن؛ علوم دینی ۳۴

الف) پارادایم‌ها و مکاتب فقهی بر اساس سهم عقل‌گرایی و نقل‌گرایی ۳۴

- ب) پارادایم‌ها و مکاتب فقهی بر پایه فردنگری و نظام‌مدار ۲۵
- ج) مکاتب و نظریه‌های اخلاقی ۳۷
۳. سطح عمل مسلمین ۳۸
- محور ششم: درجه هم‌گرایی اخلاق و فقه ۳۹
- محور هفتم: سطوح تماس اخلاق و فقه ۴۳
- محور هشتم: انگیزه‌های بازخوانی نسبت اخلاق و فقه ۴۸
- الف) انگیزه‌های معرفتی ۴۸
- ب) انگیزه‌های سیاسی - اجتماعی ۴۹
- نکته پایانی: فقه دین‌اند اخلاق و حقوق ۵۰

بخش دوم: اخلاق و گفت و گوه‌های اخلاق و فقه

- آیت الله العظمی شیخ جعفر سبحانی ۶۱
- حجت الاسلام والمسلمین احمد احمدی ۶۲
- حجت الاسلام والمسلمین شیخ محسن اراکی ۶۴
- حجت الاسلام والمسلمین دکتر علی رضا اعرافی ۶۵
- آیت الله علی افتخاری ۶۷
- آیت الله محی الدین حائری شیرازی ۶۸
- دکتر محمود حکمت‌نیا ۶۹
- حجت الاسلام والمسلمین دکتر عبدالحسین خسروپناه ۷۰
- دکتر عبدالعزیز ساشادینا ۷۲
- حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمدتقی سبحانی ۷۳
- حجت الاسلام والمسلمین شیخ محمد سند ۷۵
- حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمدعلی شمالی ۷۶

۷۷	حجت الاسلام والمسلمین دکتر علی شیروانی
۷۸	حجت الاسلام والمسلمین حسن عرفان
۷۹	حجت الاسلام والمسلمین ابوالقاسم علی دوست
۸۰	حجت الاسلام والمسلمین محمد عندلیب همدانی
۸۲	حجت الاسلام والمسلمین امیر غنوی
۸۳	آیت الله محمد علی گرامی
۸۴	حجت الاسلام والمسلمین احمد مبلغی
۸۶	حجت الاسلام والمسلمین دکتر سید مصطفی محقق داماد
۸۷	آیت الله سید احمد مددی مرسوی
۸۸	حجت الاسلام والمسلمین حسین مفیدی
۸۹	دکتر سید حسین نصر

بخش سوم: متن اصلی گفتگوها

۹۳	گفت و گو با آیت الله العظمی شیخ جعفر سبحانی
۱۰۶	گفت و گو با حجت الاسلام والمسلمین احمد احمدی
۱۱۷	گفت و گو با حجت الاسلام والمسلمین شیخ محسن اراکی
۱۲۷	گفت و گو با حجت الاسلام والمسلمین دکتر علی رضا اعرافی
۱۳۴	گفت و گو با آیت الله علی افتخاری
۱۴۰	گفت و گو با آیت الله محمد صادق (محبی الدین) حائری شیرازی
۱۴۵	گفت و گو با دکتر محمود حکمت نیا
۱۵۳	گفت و گو با حجت الاسلام والمسلمین دکتر عبدالحسین خسروپناه
۱۶۶	گفت و گو با دکتر عبدالعزیز ساشادینا
۱۷۴	گفت و گو با حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمد تقی سبحانی

گفت و گو با حجت الاسلام والمسلمین شیخ محمد سند.....	۱۹۴
گفت و گو با حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمدعلی شمالی.....	۱۹۹
گفت و گو با حجت الاسلام والمسلمین دکتر علی شیروانی.....	۲۱۲
گفت و گو با حجت الاسلام والمسلمین حسن عرفان.....	۲۱۷
گفت و گو با حجت الاسلام والمسلمین ابوالقاسم علی دوست.....	۲۲۶
گفت و گو با حجت الاسلام والمسلمین محمد عندلیب همدانی.....	۲۳۲
گفت و گو با حجت الاسلام والمسلمین امیر غنوی.....	۲۳۸
گفت و گو با آید الله حسن علی گرامی.....	۲۴۲
گفت و گو با حجت الاسلام والمسلمین احمد مبلغی.....	۲۴۹
گفت و گو با حجت الاسلام والمسلمین دکتر سید مصطفی محقق داماد.....	۲۶۱
گفت و گو با آیت الله سید احمد مددی.....	۲۸۵
گفت و گو با حجت الاسلام والمسلمین حسین مفیدی نصر آبادی.....	۳۰۰
گفت و گو با دکتر سید حسین نصر.....	۳۱۱
منابع و مأخذ.....	۳۱۷

نمایه

آیات.....	۳۲۱
روایات.....	۳۲۳
اصطلاحات.....	۳۲۵
اعلام.....	۳۳۵
کتاب‌ها.....	۳۳۹

سخنی با خواننده

معارف اسلامی در یک تقسیم معروف سه گانه، به عقاید، اخلاق و فقه تقسیم می شود. در حوزه های علمیة شیعه به علم فقه به عنوان مادر علوم استنباطی اقبال فراوانی شده است. علم عقاید و کلام نیز هر از چندگاهی شاهد حوزه های مباحثاتی و پژوهشی گسترش یافته است؛ اما با وجود اهمیت فراوان و با وجود اهتمام عملی علمای اسلام به مقوله ته دین و معنویت، دانش اخلاق بیشتر در معرض برخوردهای ذوقی یا در حاشیه قرار داشته است. همین موضوع موجب شده است در میان برخی پژوهشگران، واژه «اخلاق» به یک دانش رسمی با ساختار منسجم انصراف نیابد و حداکثر مشتمل بر مجموعه ای از اندرزها، دستور عمل ها و توصیه ها باشد. «درس اخلاق» در حوزه، بیش از آنکه به جوانب علمی و پایه های نظری اخلاق ناظر باشد، در صدد تأمین بهره های عملی و تربیتی است که البته از کارکردهای ضروری و ویژه خود برخوردار است.

علم اخلاق پس از ظهور اندیشمندان بزرگی از سده دوم تا سده هفتم در مکاتب اخلاق اسلامی، از قرن هفتم تاکنون تحول انقلابی و شالوده شکنی به خود ندیده است؛ ازاین رو و نیز به جهت فقدان تأملات روش شناختی و نگاه های آسیب شناسانه و مسئله یاب، اکثر نگارش های اخلاقی ماهیتی تکراری یافته است. اکنون کمتر از یک دهه است که علم اخلاق در کانون توجه برخی مراکز پژوهشی و

آموزشی حوزه قرار گرفته و نویدبخش حرکتی جدید در این عرصه شده است. مرکز اخلاق و تربیت که از بدو پیدایش در صدد بازسازی دانش اخلاق برآمد، به ربط و نسبت این دانش با منابع تفکر اسلامی توجه کرد و در مقام پرهیز از هرج و مرج روش شناختی، استحسانات ذوقی، اخباری‌گری یا تفسیر به رأی در فهم معارف اسلام و نیز به منظور ایمی از تأثیرات نابجای اندیشه‌های غیردینی و التقاطی در صدد برآمد تا در استنباط حکم اخلاقی از منابع دینی (قرآن و روایات) تلاشی روشمند آغاز کند و تدوین روش‌شناسی جامع مطالعات اخلاق اسلامی (روش استنباط و توجیه‌گزاره اخلاق اسلامی) را با عنوان کلان‌طرح «الهیات اخلاق» در دستور کار جدی خود قرار دهد. در این کلان‌طرح، محورهایی به شرح زیر در نظر گرفته شد:

- استنباط حکم اخلاقی از مصادر معصوم: دشواری‌های نظری و ملاحظات روش‌شناختی؛

- فهم متون دینی (قرآن و روایات) در موضوعات اخلاقی: دشواری‌های نظری و ملاحظات روش‌شناختی؛

- جایگاه عقل در منابع اخلاق اسلامی؛

- جایگاه تجربه، شهود و عرف در فهم آموزه‌های اخلاقی اسلام.

بی‌تردید سابقه تلاش‌های علمی در حوزه‌های علمیه در عرصه فقه برای پژوهشگرانی که به مباحث روشی توجه می‌کنند، بسیار مغتنم است؛ زیرا هموارترین بستر استنباط از منابع دین در دانش فقه پدید آمده و به برکت قرن‌ها تلاش عالمان بزرگ، دقت نظرهای راهگشایی در آن به کار گرفته شده است. این سرمایه عظیم علمی - به رغم نیازمندی به پاره‌ای از رسیدگی‌ها و بازاندیشی‌ها که به خوبی در حوزه‌ها در حال پیگیری است - در بسیاری از عرصه‌های معرفتی دیگر، قابل الگوبرداری است؛ از این رو مرکز اخلاق و تربیت بنا نهاد تا از این

ذخیره سرشار استفاده کند و این مدل کارآمد علم دینی را در برخی ابعاد در فضای دانش اخلاق و معارف و آموزه‌های اخلاقی اسلام بازسازی کند. بدین ترتیب طرح‌های زیر را نیز تاکنون به این کلان طرح افزوده است:

(الف) اخلاق اسلامی و کاریست قاعده تسامح در ادله سنن؛

(ب) ظرفیت‌شناسی اصول فقه در حل تعارضات اخلاقی؛

(ج) ظرفیت‌شناسی اخلاقی قواعد فقهی؛

ورود به این عرصه - در برخی لایه‌ها کمابیش و در برخی سطوح کاملاً - بر حل چالش‌های بن‌گین تمایز اخلاق و فقه و تفکیک حوزه مأموریت آن دو مبتنی است. پژوهشگران اخلاق اسلامی امروزه در میانه قطب‌بندی دو نظریه کاملاً متضاد قرار دارند. قطب اول کسانی هستند که فقه را به نفع اخلاق حذف می‌کنند و هر چند تعدادشان بسیار اندک است، اکنون جبهه رو به گسترشی دارند. اینان گوهر دین را پیام معنوی و معارف اخلاقی آن می‌دانند و فقه را پوسته دین برمی‌شمارند یا تفقه تاریخی موجود را نا کارآمد و حتی مضر برای دینداری می‌دانند.

قطب دوم کسانی هستند که اصالت و صلاح تفکر اسلامی را در دضم و جذب شدن اخلاق در هاضمه فقه پیشرفته اسلامی می‌دانند. این گروه اخلاق عملی یا حداقل «اخلاق کاربردی» را عمدتاً از آن جوامع غربی می‌دانند که از فقه محروم‌اند.^۱ این رویکرد، اخلاق و حیانی و برگرفته از منابع دین را به فقه تقلیل می‌دهد و مدعی است متون دینی تکلیف عملی ما را از طریق بیانات فقهی گوشزد

۱. البته این گزارش دقیقی از علوم متناظر غربی نیست؛ زیرا در حوزه تفکر غربی نیز سه دانش وجود دارد: فقه یهودی و مسیحی (Jurisprudence)، حقوق (Law) و اخلاق کاربردی (Applied Ethics). هم‌اکنون در کنار آثار حقوقی با کتاب‌های متنوعی در فقه یهودی و مسیحی مواجه می‌شویم؛ در حالی که الهی‌دانان یهودی و مسیحی در حوزه اخلاق کاربردی نیز دست به تألیفات متعددی زده و حیثیات متعدد این دو رویکرد را حفظ کرده‌اند.

نموده، سعادت ما را تأمین و تضمین کرده است. به این ترتیب ادعا می‌شود تمام آنچه دانش اخلاق در صدد آن است، فقه یا پیش‌تر به آن رسیده است یا ظرفیت رسیدن به آن را دارد؛ بنابراین تکلیف عملی انسان برای سعادت اخروی را علم فقه یا به صورت کامل روشن کرده است یا از این پس روشن خواهد کرد و نوبت به دانش اخلاق نمی‌رسد. بر اساس این نگاه، اخلاق زمانی لازم است که فقه در میان نباشد.

گویا منطق وحی (قرآن و سنت) و نیز خط سیر تاریخ تفکر اسلامی به نفع هیچ‌یک از این دو نظریه گواهی نمی‌دهند. در این نگاه، برای مدیریت حیات طیبۀ مؤمنان و جوامع اسلامی، فقه دارای کارویژه‌های اختصاصی و انحصاری و اگذار ناشدنی است. از این رو جایگاهی دست‌نیافتنی دارد که هیچ‌یک از علوم دیگر جایگزین آن نمی‌شود. اخلاق نیز مأموریت و کارکردی متفاوت و بس خطیر دارد که هرگز نمی‌توان آن را از علوم، مانند فقه که با اهداف، مأموریت‌ها، نقطه عزیمت و ادبیات متفاوت تعریف و تنظیم به‌اندازه انتظار داشت.

اکنون اگر بتوان ثابت کرد که جنس پژوهش‌های اخلاقی با پژوهش‌های فقهی تمایز دارد و اهداف دین در دو ناحیه اخلاق و فقه از یکدیگر متمایزند و ابزارهای آن دو متفاوت‌اند و برای پژوهش‌های اخلاقی تخصص ویژه‌ای مورد نیاز است، آن‌گاه دانش اخلاق به صورت مستقل رسمیت خواهد داشت و در کنار علم فقه و در تعامل با آن نقش ایفا خواهد کرد.

همان‌گونه که در متن گفت و گوهای این اثر ملاحظه می‌شود، برای ارتباط میان دو علم اخلاق و فقه مجموعاً چهار نظریه می‌توان فرض کرد: ۱. تمایز و ناسازگاری؛ ۲. تمایز و سازگاری؛ ۳. اتحاد و یگانگی؛ ۴. پیوند و وابستگی.

اگر قائل به تمایز و سازگاری این دو باشیم، یعنی معتقدیم هر کدام از این دو

دانش بخشی از نیازهای جامعه اسلامی را تأمین می‌کند و ناظر به موضوعی یا حکمی یا هدفی است یا در قلمروی یا به روش خاصی نقش ایفا می‌کند. بدین ترتیب هر دو حوزه را باید پاس داشت و از هر یک انتظاری مطابق تعریفش داشت و هر یک را به حوزه خاص خود اختصاص داد؛ البته در این صورت حتی اگر دستگاه یکی از این دو فعال باشد، به اندازه خود بهره لازم را می‌رساند.

اگر قائل به وابستگی و پیوند میان آنها باشیم، علی‌القاعده باید از هر دو در تربیت نسل آینده و مدیریت اخلاقی معنوی جامعه بهره گیریم و تمدن اسلامی را با هر دو راهبری کنیم؛ اما با این تفاوت که باید نسبت مطلوبی میان آنها برقرار سازیم و برای غنای ساری و توسعه هر یک، از دیگری نیز کمک بگیریم. در این صورت اگر یکی غیر فعال باشد، دیگری نیز در اجرای مأموریت خود کاملاً موفق نخواهد بود.

اگر قائل به لزوم اتحاد و یگانگی این دو دانش باشیم، آنگاه در مقام پژوهش، یک تلاش برای رسیدن به هر دو هدف کافی است. از این میان اگر فرض اول پذیرفته شود، علی‌الاصول باید میان اخلاق و فقه به صورت کلی یا جزئی یکی را انتخاب کنیم و دست از یکی به نفع دیگری برداریم. دستگاه آموزش، پژوهش و ترویج یکی از این دو باید به نفع دیگری به کلی خاموش شود و در مدیریت تربیتی و معنوی جامعه و راهبری تمدن اسلامی تنها باید از آن دیگری کمک گرفت.

دنیای امروز به سوی بهینه‌سازی حداکثری امور حرکت می‌کند و تلاش دارد هیچ فعالیتی را بدون تدبیر و بدون سیطره عقلانیت و منطقی قویم سامان نبخشد و عرصه مدیریت دانش نیز از این قاعده مستثنا نیست. چنین رویکردی در تولید انتشار و کاربرست دانش باید اعمال شود.

در کنار تولید دانش باید به عطش مصرف آن نیز دامن زد تا از رهگذر آن گردونه تولید بیشتر به گردش درآید. به کارگیری دانش از سویی نگاه پژوهشگران را عینی تر می کند و از سوی دیگر دانش را به مراحل پیشرفته تری وارد می سازد. تولید، انتشار و به کارگیری دانش چرخه کاملی تشکیل می دهد که بازخورد هر مرحله به رشد مرحله دیگر کمک می کند.

در عرصه اخلاق و تربیت اسلامی نیز برای مدیریت دانش نیازمند نگرشی صائب و جامع هستیم. لازم است به چهره کلان این دانش و نسبت آن با دیگر علوم نگاهی بیندازیم. به نقد منصفانه آن بپردازیم و از رهاورد این واکاوی تحلیلی - انتقادی بر اساس مطلوبیت ها آن را بازسازی کنیم. بی تردید بدون طرحی جامع نگر نمی توان تولید علم و بازسازی آن را به شایستگی مدیریت کرد. این بدان معناست که ما برای ترسیم مسیر مناسب بویشت های علمی و تدوین وظایف پژوهشگران و مدیران علمی با دو حوزه نیاز روبرویم:

۱. نگاه های درجه دو به دانش و دریافتن سازوکار تولید انباشته دینی؛

۲. نگاه ویژه فلسفه علمی به دانش های دینی، از جمله اخلاق و فقه و

مناسبات آن دو.

مرکز اخلاق و تربیت با نظر به این پرسمان بحث انگیز و خطیر، دست استمداد به سوی اندیشمندان عرصه اخلاق و فقه دراز کرد و مجموعه گفت و گوهایی ترتیب داد تا آرای دانشوران این عرصه را در این نگاه اصطیاد کند و با ایجاد میدان تضارب آرا، مسیر رسیدن به صواب را هموار سازد. اجرای مجموعه این مصاحبه ها و آماده سازی آنها بیش از ۵ سال به طول انجامیده است. اکنون امید می بریم انتشار این گفت و گوها فراخوانی جذاب برای هم اندیشی جدی متفکران

در پی آن گامی مؤثر برای تبدیل دانش پنهان به دانش آشکار و نظام‌مند و در نتیجه رشد و غنی‌سازی تفکر حیات‌بخش دینی باشد.

در این دفتر ابتدا مقدمه‌ای از قلم این کمترین، سپس خلاصه گفتگوها و سرانجام متن کامل مصاحبه‌ها از نظر خواهد گذشت.

در پایان لازم می‌دانم از همه شخصیت‌های بزرگ علمی حوزه، استادان محترم، فضلاء ارجمند و نیز شخصیت‌های علمی دانشگاهی که در این گفت و گوها شرکت کردند و ما را از آرای ارزشمندشان بهره‌مند ساختند، صمیمانه تشکر کنم. همچنین از مسئولان سابق پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، حجج اسلام والمسلمین و محبتی سبحانی و احمد مبلغی و نیز ریاست محترم کنونی پژوهشگاه، جناب حاجت الاسلام والمسلمین حسین توسلی برای مساعدت‌هایشان و همه عزیزانی که در پید آمدن این اثر نقش ایفا کردند، به ویژه جناب حاجت الاسلام والمسلمین دکتر محمد هادی‌ای که با حوصله و دقت ستودنی، اجرا و تنظیم مصاحبه‌ها را بر عهده داشتند و حجج اسلام محمد عالم‌زاده نوری و مهدی احمدپور که ضمن شرکت در پرسش مصاحبه‌ها، در پاره‌ای رسیدگی‌های نهایی به متن مشارکت ورزیدند، تشکر کنم. امید است این اثر در بالندگی و غنی‌سازی دو دانش حیات‌بخش اخلاق و فقه و ایجاد زیرساخت‌های معرفتی لازم برای شکوفایی تمدن اسلامی نقش مؤثری ایفا کند.

بمنه و کرمه.

مهدی علیزاده

مدیر مرکز اخلاق و تربیت